
UDK 821.163.41/.42(497.6)-31.09 Andrić I.

821.163.4-31.09 Andrić I.

Izvorni znanstveni članak

Primljen 10. XI. 2011.

STIPE BOTICA

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

sbotica@ffzg.hr

PREDAJNO U TRAVNIČKOJ HRONICI

Sažetak

Autor je razgraničio pojam „predajno“ na konceptualnu kategoriju i žanrovsku pripadnost. Iako je Andrić rabio i jedno i drugo, u radu se pokušalo odrediti koliko je predajno bilo motivacijski čin za njegovo djelo, ali i za cijeli opus. Preko svojih likova (rad ih je izdvojio desetak) progovorila je njihova predajna kultura. Posebice je obrađen gnomski i paremiološki sloj djela, u čemu je predajno vrlo produktivno. Također je u predajnoj razini promotren Andrićev prikaz djela i djelovanja bosanskih franjevac.

Ključne riječi: *Travnička hronika, predaja, običaji, navike, gnome, poslovice, franjevci*

Uvod

Pojam „predajno“ ovdje treba razumjeti bar u dvama njegovim značenjima; prvo, u temeljnome svojem određenju, konceptualnome, da se pod ovim pojmom misli sve ono što se prenosi i predaje s koljena na koljeno, posebice kao tradicionalna kulturna baština nastala unutar raznolikoga života i običaja koji postojano funkcioniraju u svojoj sredini, drugo, predajno treba razumjeti i u žanrovskome smislu, kao književnu vrstu narodnih priča kojom se obuhvaća tradicijsko pričanje o nečemu

što pripadnici/sudionici neke specificirane zajednice vjeruju, čuvaju i dalje prenose kao znak svoga kulturnog identiteta.

U ovom će se radu „predajno“ pretežito motriti u prvome njegovu značenju,¹ i to u Andrićevu romanu *Travnička hronika*, iako bi se njegovo poimanje predajnoga, kao konceptualne kategorije, moglo odnositi i na cjelokupno njegovo djelo. Ovaj je inače roman dostatno interpretiran u književnoj povijesti, vrlo često i kao paradigmatski autorov uradak.

Predaja je duboko urasla u narodno pamćenje i može biti okosnica i zalag romaneskne strukture, što je narativna književnost potvrdila bezbroj puta. Kad se u naslovu odredi „predajno“ kao važna sastavnica, kao što je ovdje, to bi trebalo potvrditi cjelinom djela i opiranjem toga djela na povijesno zajamčene predaje ili, još točnije, na ono predajno što je funkcioniralo u prostoru Andrićeva romana. Glede toga valja istaknuti činjenicu koju je Andrić naglasio i u Prologu i u Epilogu romana, a tiče se mjesta događanja kao iznimno važna čimbenika za ono što može biti predajno, odnosno da ga je predaja napunila i vlastitim značenjem i mnoštvom konotativnoga. Naime taj je prostor „Lutvina kahva“, kavana koja tu, „ispod hladovitog i hučnog izvora Šumeća“ – kako ističe u Prologu – „postoji otkad svet pamti“, iako se „Lutve ne sećaju ni najstariji ljudi“². Ali i on i njegova kavana žive u predaji i sve što se u Travniku događalo i događa tu se najčešće oformljuje, tu dobiva smisao, tu na uzvisini Sofi, gotovo kultnome mjestu gdje smiju zaći „po ovdašnjoj tradiciji“ samo „travnički begovi i ugledniji ljudi koji su pripušteni u njihovo društvo“. Zato je to mjesto, ta riječ *Sofa* „u narodnome govoru u Travniku imala, kroz naraštaje, svoje utvrđeno društveno i političko značenje jer što je na Sofi rečeno, pretreseno i zaključeno, to je bilo gotovo isto koliko da je rešeno među ajanima, na Divanu kod vezira“. U

1 Predaje su narodne (usmene) priče utemeljene na različitim motivima iz narodnoga života i običaja (navike, vjerovanja, mišljenja, zamišljanja...). Najčešće okupljaju sadržaj iz mjesnoga života, povijesnih okolnosti, mitskih predodžaba i slično. Različiti su i modaliteti priča. Negdje je ona slobodno ispričana i razvijena (fabulat), drugdje kao dokumentirano povijesno svjedočenje (kronikat), katkad i kao osobno pripovjedačevo iznošenje (memorat). Pod konceptualnim predajnim razumijevaju se književne strukture koje su utemeljene na općem poimanju pričanja koje uključuje sve navedene aspekte predajne kulture.

2 Svi citati djela iz *Travničke hronike* u ediciji Sabranih djela Ive Andrića, knjiga druga, Svjetlost – Sarajevo, Prosveta – Beograd, 1989.

ovoj sredini i takvim sredinama ništa se važno ne događa ako tu nije dobilo pravo javnosti, a time i mogućnost da to bude općepoznato. I tu se pronio glas da u Travnik, na početku godine 1807., dolazi francuski konzul, neki od naroda nepozvani čimbenik, uz silnu nevjericu Travničana, koji su dvojili, ali i znali „biće onako kako u Stambolu reše“³. Oni upućeniji znali su da on dolazi kao znak snage i sile „Bunapartine“ i da oni o tome ne odlučuju. I tu počinje romaneskna priča o „konzulskim vremenima“⁴ koja će se raspredati u dvadeset osam poglavlja, a pričanje o tome završiti (Epilog) na istome mjestu sedam godina poslije (u svibnju 1814.). Naravno, predajno će pričanje uključiti i ono što predaja kao struktura posebice voli, kako je rasla, napredovala, funkcionirala, ali i minula „Bunapartina“ sila, i austrijske imperije i konzula kao vidljive znakove koji su stvorili sintagmu „konzulska vremena“. Romanesknja je priča pratila sve ono što je bilo s tim u vezi, živote i djelatnosti konzula, njihove uspone i padove, sve do odlaska kad će se „zaboraviti kô da nikad nisu ni bili. I sve će opet biti kao što je, po božjoj volji, oduvijek bilo.“ O svemu će tome govoriti i autor/pripovjedač, i autorski likovi, ali će se tako glasno čuti i *bezimena glas predaje*. Čini se da je Andrić silno želio da se čuje ovaj bezimena glas predaje, koji nije povjeren ni jednomu liku, nego prešutnomu glasu zajednice, kolektiva koji se ponaša po načelu „sve treba slušati i pamtiti, ali ne treba sve odmah srcu uzimati“⁵. Sve je to u ovome romanu uspostavljeno kao interaktivni (su)odnos *tradicije i novina* koje su se tako silno očitovale kao uporišna mjesta Andrićevih priča. U ovome romanu nije jedna priča nego nizovi priča, raznolikih priča i ispričanih sudbina.

U odabranim dijelovima cjelovite strukture romana bit će izdvojeno nekoliko odredaba u kojima se vidi to *predajno* i njegova funkcionalnost.

3 *Isto*, str. 242.

4 Više desetaka puta u romanu se navodi sintagma „konzulska vremena“, s najčešćom značenjem „nemirna vremena“ (str. 21.). Andrić pod tim podrazumijeva vrijeme kad su u Travniku bili francuski i austrijski konzul, ali i povijeno trajanje između 1806. i 1814. godine.

5 I. ANDRIĆ, *n. dj.*, str. 12.

1. Autorski pripovjedači

Mogao je Andrić svoje pričanje i priče, u tome aktivnom prožimanju, povjeriti svim svojim važnijim/glavnim likovima – a ima ih barem dvadesetak – jer svi pripadaju nekoj čvrsto oformljenoj tradiciji/predaji koja, kako je razgovijetno pokazao u izgradnji fabule, silno utječe na njihovo djelovanje i ponašanje. Tu su i likovi stranaca (Francuza i Austrijanaca) sa svojim vrlo pomno cizeliranim svjetonazorom prosteklim i iz njihove predajne kulture. No Andrićevo predajno lakše je tražiti među domaćim likovima koji su još više oslonjeni na predajnu kulturu tu u Travniku jer je to „varoš stvorena za običan život i svagdašnje događaje“⁶. Ti domaći likovi i ne postoje bez predaje/tradicije te je Andrić autoritativno ustvrdio da se predajom mjeri i osobni i društveni život, protjecanje vremena, povijesno događanje, sve, upravo sve jer „tako se smenjuju pokolenja i predaju jedno drugom ne samo utvrđene telesne i duševne osobine, nego i zemlju i veru, ne samo nasledno osećanje mere i granice, ne samo znanje i razlikovanje svih staza, kapidžika i prolaza svoje zamršene varoši, nego i urođenu sposobnost za poznavanje sveta i ljudi uopšte“⁷. Profilirani su ovdje likovi/pripovjedači turske (muslimanske) sredine, likovi katoličke (hrvatske) sredine, pravoslavne (srpske) i židovske sredine. Svi oni pripadaju svojim predajama.

2. Običaji i navike

Andrić je snažno kontrastirao (bipolarizirao) strane i domaće (travničke, bosanske) običaje i navike. I u domaćoj je sredini vrlo pomno razlikovao običaje i navike travničkih Turaka, travničkih katolika (Hrvata), travničkih pravoslavaca i travničkih Židova. Nije to radio šablonski, stereotipno, nego pomno diferencirano, znajući život i običaje iznutra, iz života pripadnika svih ovih skupina. To je Andrićeva prednost pred onima koji bi u travničkome životu i običajima vidjeli jedinstvo. Iz nje-gove percepcije ovoga mogu se uočiti razlike u pogledima na sve, pa i u vezi s najavom dolaska konzula jer „domaći Turci [...] zabrinuti [...],

6 *Isto*, str. 15.

7 *Isto*, str. 16.

nepoverljivi prema svemu što dolazi iz inostranstva, hrišćani [...] radovali su se takvim vestima, prenosili ih i pretakali od usta do usta, kradom i šapatom [...], a promene mogu biti samo nabolje“⁸.

Na razini antropološkoga vrijednosnog sustava različitih naroda Andrić je znao da su to uvjetovale različite silnice. Tako je kod dijela stranca vidio i *osobine i navike Levantinaca* pa je za lik Davne, koji je od rane mladosti bio na istoku, gdje se oblikovao kao Levantinac, a „Levantinac je čovek bez iluzija i skrupula, bez obraza, to jest sa više obrazina, prisiljen da glumi čas svishodljivost, čas hrabrost, čas potištenost, čas oduševljenje“⁹. Inače određena dihotomija prožima cijelo djelo. Kao sveznajući pripovjedač Andrić je oprezno, ali i pronicljivo, i u tome vidio povijesnu okomicu koja je utjecala na mišljenje i stav o svemu u životu. To će postupno postati i dio tradicije koja se, bipolarizirana, najbolje očituje kad se supostavi nekoj drugoj tradiciji, uvjetovanoj i vjerskim i političkim svjetonazorom. S tim je u vezi zanimljiva složena travnička situacija jer „obe strane borile su se, svaka na svoj način i sredstvima koje su odgovarale prilikama i vremenima. Turci su se borili pritiskom i silom, a hrišćani strpljenjem, lukavstvom i zaverom ili spremnošću na zaveru; Turci za odbranu svoga prava na život i svoj način života, a hrišćani za sticanje tog istog prava.“¹⁰

U djelu je, naravno, i mnoštvo drugih bipolariziranih (dihotomijskih) odredaba. Jedna od važnijih svakako je način na koji su stranci, bez razlike, gledali tu u Travniku, i Bosni kao cjelini, iskonski barbarizam držeći da je to „divlji narod, prosta svetina, mrze sve što je strano“¹¹, a taj stav im podržavaju „bosanski divljački običaji i načini“¹². Čak je Davil za vezira, nakon jednoga njegova pohvalničkoga govora, zaključio da „tako mirno i dostojanstveno laže“¹³. Autor je preko svoga autorskog pripovjedača, stranca, to vrlo oprezno formulirao, osobito glede moralnih i etičkih sastavnica. Stranci su češće govorili o iskonskoj zloći ovih lju-

8 *Isto*, str. 21.

9 *Isto*, str. 45.

10 *Isto*, str. 19.

11 *Isto*, str. 31.

12 *Isto*, str. 33.

13 *Isto*, str. 251.

di, a on (autorski glas) da je „zloća i dobrota jednog naroda produkt prilika u kojima on živi i razvija se“¹⁴. To je pričama dokumentirao na razne načine, među ostalim i travničkim navadama neverbalne uspješne komunikacije jer su „Travničani [...] uzdržljivi i oprezni, ne znaju za glasan smeh, ali umeju da se podsmehnu, malo govore, ali vole da šapatom odgovaraju“¹⁵. I stranci su uočili opreznost ovih ljudi, opreznost kao plod životnoga iskustva. Tako je na jednome sajmištu „mladi konzul dugo gledao kako seljak kupuje kosu, kako joj pažljivo opipava rez otvrdlim palcem leve ruke, kako zatim dugo krca kosom o kameni prag i sa napregnutom pažnjom sluša njen zvuk, kako najposle zažmirivši na jedno oko gleda niz ispruženu kosu, kao da cilja, i procenjuje joj oštrinu i kov“¹⁶. I to je znak predaje koju je moguće razumjeti samo na osnovi cjelovita života i običaja. I gospodarske (ne)moći ove sredine. Sve je to uvjetovalo ponašanje ovih ljudi u svim situacijama. Tako na drugome mjestu autor pokušava (preko stranca konzula Defosea) razumjeti njihovo ponašanje i „želju da prodre dublje u prošlost, običaje i verovanja ovoga sveta, da za njihove mane nađe objašnjenja, da, na kraju, otkopa njihove dobre strane, izopačene i zatrpane neobičnim okolnostima pod kojima su prisiljeni da žive“¹⁷.

3. Antropološka sastavnica

Roman je kao cjelina uključio sve ono što predstavlja antropološku mjeru za autentični život, običaje i vjerovanja ove sredine. Tim je zorom obuhvaćena temeljna dubinska perspektiva i autora i njegovih važnijih likova/pripovjedača. Nije to ipak znanstveno stiliziranje primjereno kulturnoj antropologiji, nego književno, beletrističko, podređeno gradnji i izgradnji priče. Andrić je znao iznimnu složenost tih važnih parametara tradicijske kulture te ih je pomno raspredao. Znao je iznutra da je ovdje općenito, „život u Bosni neobično težak i narod svih vera bedan

14 *Isto*, str. 91.

15 *Isto*, str. 16.

16 *Isto*, str. 83.

17 *Isto*, str. 88. – 89.

i zaostao u svakom pogledu¹⁸. To je i razlog što se u Bosni ljudi brane „od svakog uticaja, pa i najboljeg, opiru svakoj novini, svakom napretku, pa i onom koji je moguć i pod sadašnjim prilikama“¹⁹. Znao je, naravno, da je takav stav primjeren tradicijskomu poimanju, ali je njegovo obrazloženje još šire jer „četiri vere žive na ovom uskom brdovitom i oskudnom komadiću zemlje. Svaka od njih je isključiva i strogo odvojena od ostalih. Svi žive pod istim nebom i od iste zemlje, ali svaka od te četiri grupe ima središte svoga duhovnog života daleko, u tuđem svetu, u Rimu, u Moskvi, u Carigradu, Meki i Jerusolimu ili sam bog zna gde, samo ne onde gde se rađa i umire [...] Svaka smatra [...] da je netrpeljivost [...] najveća vrlina.“²⁰ Okolnosti života, posebice dugotrajni ratovi i nemiri, uvjetuju ponašanje ljudi, koje je Andrić pokazao u mnoštvu sličica iz života. Zaključuje, naravno preko svoga pripovjedača, da su tu zbrku „dugi ratovi uneli među svet. Već godinama idu ljudi kao natovareni, svak vuče poneku muku, niko nije na svom mestu i zato svak gleda kako da preturi nešto od svoga tereta na drugoga, kako da sebi bar malo da olakša, ako ne može drukčije a ono krupnom psovkom i oštrom reči. I tako se opšta beda valja i prebacuje neprestano, od mesta do mesta i sa čoveka na čoveka, i, pomičući se, postaje ako ne lakša a ono bar snošljivija.“²¹ Sve je ovo na tragu autentične tradicijske slike svijeta koja je pojedinca potpuno podredila zajednici, kolektivu. Ima i drugih oznaka takva kolektivističkog stava koji je nastao i opstao ponajviše zahvaljujući tradiciji/predaji. Andrić ga je obradio na više mjesta, a kao uzorak – iznimno kontekstualno opravdan i dostatno motiviran – može poslužiti ovo mjesto kako se „stvara i uobličava jedinstven duh čaršije. To je najpre samo jedno opšte i neodređeno raspoloženje koje se ispoljava samo kratkim pokretima za koje se zna na koga se odnose. Zatim se postepeno pretvara u mišljenje koje se ne krije i najposle postaje tvrdo i određeno uverenje o kome više nije potrebno ni govoriti i koje se još u delima ispoljava [...] [sve to] ima svoju logiku kao što imaju svoju

18 *Isto*, str. 295. – 296.

19 *Isto*, str. 296.

20 *Isto*, str. 296. – 297.

21 *Isto*, str. 100. – 101.

nevidljivu tehniku, zasnovanu na tradiciji i nagonu.“²² Pokretač svega toga predajno je, kontekstualno duboko opravdano, kao što je pokazao i niz uzornih esejističkih dionica u kojima govori i književnik, ali i osoba koja posjeduje izniman interdisciplinarni zor. Elaborirao je to mnoštvom likova, a ponajbolje govorom svoga lika Davila koji je raščlanjivao i zaključivao „koliko su čvrste veze i neumoljivo strogi zakoni društva, religije i porodice u patrijarhalnom društvu. I to važi za Turke kao i za raju svih vera. U ovim sredinama sve je povezano, čvrsto uklopljeno jedno u drugo, sve se podržava i međusobno nadzire. Svaki pojedinac pazi na celinu i celina na svakog pojedinca. Kuća posmatra kuću, ulica nadzire ulicu, jer svaki odgovara za svakoga, i svi za sve, i svaki je potpuno vezan sa sudbinom ne samo svojih srodnika i ukućana, nego svojih komšija, istovernika i sugrađana. U tom je snaga i robovanje toga sveta. Život jedinke moguć je samo u tom sklopu i život celine pod takvim pogodba- ma. Ko skoči iz tog reda i pođe za svojom glavom i svojim nagonima, taj je isto što i samoubica i propada pre ili posle nezadržljivo i neminovno. To je zakon tih sredina, koji se pominje još u Starom zavetu.“²³ S obzirom na bitne zasade tradicijske kulture ovoj dionici i ne treba komentar.

Za bolje spoznavanje antropološkoga mogu se motriti i civilizacijski nedostatci kao posljedica specifičnoga života i običaja. Andrić je to pokazao mnoštvom primjera, a osobito je dobro oblikovao zapažanje konzula Defosea na primjeru zapuštenih putova. On u jednom dijalogu s dolačkim fratrima reče: „Ja mislim da ne postoji danas u Evropi tako besputne zemlje kao što je Bosna [...] Ovaj narod mimo sve ostale narode sveta, ima neku nerazumljivu, perverznu mržnju prema putevima.“²⁴ Iz vizure dolačkoga fratra fra Ive ima za to pravo opravdanje. On je naimе vrsno oponirajući konzulu „lukavo zažmirio na jedno oko i rekao mu šapćući: ‘Gospodine, što je gori put,²⁵ to su turski gosti ređi. Mi bismo

²² *Isto*, str. 182.

²³ *Isto*, str. 153.

²⁴ *Isto*, str. 89.

²⁵ Putovima u Bosni Andrić se vraćao više puta. Tako je u svojim *Sveskama* („Rida sveska“, 1969., str. 201.) napisao: „O bosanskim putovima ne treba da mi govoriš. Znam ih ja. Bosanski drum liči na čoveka kome nikako ne možeš pogoditi godine. Izgleda kao da nikad nije ni bio mlad, sasušen i iskrpčken, ali se ‘dobro drži’, kao da nikad neće umreti. Pre se može desiti da vrat slomi neko od onih koji njime putuju.“

najvoleli kad bismo između njih i nas mogli metnuti neku neprelaznu planinu.²⁶

Zapazili su stranci i druge civilizacijske (ne)odlike ove sredine kao „neobične navike ove zemlje [...] nered i nečistoća ove orijentalne zemlje nasrću odasvud, izbijaju iz zemlje i padaju iz vazduha, naviru na vrata i prozore, i polagano ali nevidljivo osvajaju kuću i sve u njoj, predmete, čeljad i životinje“²⁷. Znao je to izraziti i gnomski, primjerice u formulaciji da je Bosna „zemlja koja se do Stambola pročula po tome što se ponosi svojim neredom“²⁸. Na drugom je mjestu ova oznaka obrazložena kao *moć navike*, važne sastavnice tradicijskoga poimanja, kako su to i ranije pokazali i drugi antropolozi koji su opisivali ove sredine.²⁹ Kako na ovome području, tako i drugdje, „sve se ponavljalo dok moć navike nije počela da čini svoje i dok jedna manija nije smenila drugu“³⁰. A takvih oznaka – „manija“ – puno je ovo djelo.

Među zanimljive običaje i antropološke oznake ove sredine ubraja se i stav prema smrti, što je iz strančeve perspektive naznačeno kao „dobri običaji. Ovde se smrt ignoriše i sve što je u vezi s njom svršava se kratko, bez mnogo reči i ceremonija“³¹. Sukladno je tomu i zapažanje „čudno, kako ovde niko nema milosti [...] pred tuđim stradanjem. U ovim zemljama treba biti prosjak, pogorelac ili bogalj na ulici, pa da se izazove sažaljenje. Inače, među jednakima i sličnima, nigde ga nema. Sto godina čovek da živi ovde, nikad se ne bi mogao naviknuti na ovu suvoću srca u govoru.“³² Suzdržanost i kontrola emocija važnija je inače oznaka tradicijskoga poimanja života.

No emocije se izražavaju na posebne načine pa je tako, na drugome mjestu, Davil rekao: „Slušao sam kako ovaj narod peva i video sam da i u pesmi unosi istu onu divljinu i nezdravi bes kao i u svaku drugu funkciju

26 I. ANDRIĆ, *Travnička hronika*, str. 90.

27 *Isto*, str. 126. – 127.

28 *Isto*, str. 473.

29 Primjerice Alberto Fortis u djelu *Viaggio in Dalmazia dell'abate Alberto fortis*, Venezia, 1774. (hrvatski prijevod: *Put po Dalmaciji*, preveo Mate Maras, priredio Josip Bratulić, Globus, Zagreb, 1984.).

30 I. ANDRIĆ, *Travnička hronika*, str. 129.

31 *Isto*, str. 56.

32 *Isto*, str. 417.

svoga duha ili svoga fizikuma [...] [jer] pevajući prevrću očima, škripe zubima i biju pesnicom o zid.“³³ Opet je zaključio, slično drugim antropolozima, od Fortisa nadalje, koji su objašnjavali, površno i tendenciozno: „To je jednostavno besnilo divljaka koji su izgubili naivnost.“³⁴ I Andrić je bio oprezan pri ovakvim obrazloženjima, što je sukladno njegovoj formulaciji: „Ne može se vrednost ni važnost jedne zemlje meriti po tome kako se u njoj oseća konzul neke strane države.“³⁵

Sve ove etnološke i kulturnoantropološke činjenice dobrim dijelom pripadaju temi predajnoga. Po ovim i po mnoštvu drugih detalja razvidno je da je Andrić iznimno cijenio ovu kategoriju i sastavnicu kulture.

4. Fratri

Glede predajnoga za temu hrvatskoga kulturnoga kruga osobito je vrijedno vidjeti kako su prikazani, kakvi su stavovi i kakva je uloga franjevaca posebice iz dolačke župe i gučegorskoga samostana. Preko toga se može nazrijeti i cjelina katoličkoga hrvatskog sloja u ovome djelu. Općenito, franjevci nose znatan dio Andrićeve fabulacije i povjerio im je različite uloge, u desetak likova franjevaca koliko ih je prikazano u ovome djelu. Ipak, jedno im je zajedničko: to su uglavnom šablonizirane figure, s naučenim i „predodređenim“ govorom, a svojom pojavom u djelu najčešće su i karikirani, posebice s obzirom na tjelesna obilježja, pa je tako fra Ivo „u svome oklopu od sala“³⁶, a na drugome mjestu govori i o duševnim obilježjima pa mu je tako „pogled sjajan od oholosti“³⁷. U pravilu brane konzervativne teze, ne prihvaćaju nikakvu novinu te slično katoličkomu sloju u djelu imaju obrambeni i čvrst stav.

Po Andrićevim stilizacijama strani su diplomati zapazili da „fratri [...] zaziru od svake novine i ne vole da im se iko meša u njihove poslove“³⁸. Načelno su protiv Francuza, jakubinaca i „neverničkog cara

33 *Isto*, str. 157.

34 *Isto*, str. 158.

35 *Isto*, str. 147.

36 *Isto*, str. 322.

37 *Isto*, str. 323.

38 *Isto*, str. 220.

Napoleona³⁹, naklonjeni Austrijancima. Ipak, sa svima su oprezni, nepovjerljivi, skeptični, „svoji“, kao što je u razgovoru s Defoseom mladi, spretni i lukavi fra Julijan rekao: „Mi čuvamo svoj stav i niko se ne može pohvaliti da nas je naterao da ga promenimo.“⁴⁰ Tijekom cijele ere konzula i francezerije, bezbožne i protukatoličke – kako su stalno mislili – diskretno su stvarali protufrancusko raspoloženje i u narodu. Štoviše, to su radili i riječima i šutke te su „fratri naročito proturali *taj šapat* u narod. I to su radili tako revnosno i tako mučki“⁴¹. Veselili su se stoga, kao i vezir na svršetku djela, što su „vremena francuskog prvenstva prošla“⁴².

Uz odbojan stav prema Francuzima imali su i rezerviran stav prema Turcima i njihovoj vladavini, iako je Andrić ovaj sloj djela protkao mnoštvom analogija, alegorija i metonimijskoga te ga nije lako otkriti. Oprezno su o svome statusu i stanju povjerenoga naroda razgovarali s konzulima, što su pravdali time „kako oni od turskog straha moraju da paze i kako nogom na zemlju stupaju a pogotovo s kim se viđaju i sastaju“⁴³. Tek su se u nešto opuštenijoj atmosferi, kao primjerice o Božiću, „žalili na Turke, na globe i progone, na tok istorije, na svoju sudbinu, i pomalo na ceo svet, sa onom čudnom i tipičnom nasladom sa kojom svaki Bosanac voli da govori o teškim i beznadnim stvarima“⁴⁴.

Žalopojke strancima samo su bile olakšanje u teškim vremenima. I stranci su osjećali teret života u Bosni. Tako učeni „doktor“ Kolonja razmišlja: „Niko ne zna šta znači roditi se i živeti na ivici između dva sveta, poznavati i razumeti i jedan i drugi, a ne moći učiniti ništa da se oni objasne među sobom i zbliže; voleti i mrzeti i jedan i drugi, kolebati se i povoditi celoga veka, biti kod dva zavičaja bez ijednoga, biti svuda kod kuće i ostati zauvek stranac; ukratko: živeti razapet, ali kao žrtva i mučitelj u isto vreme.“⁴⁵

Lakše je na taj način bilo rezonirati u pogledu na civilizacijski razvoj pa je tako fra Ivo za bijedu i zaostalost okrivio tursku vladavinu. Štoviše,

39 *Isto*, str. 320.

40 *Isto*, str. 298.

41 *Isto*, str. 485.

42 *Isto*, str. 490.

43 *Isto*, str. 222.

44 *Isto*, str. 295.

45 *Isto*, str. 329.

iznosi gotovo revolucionarnu postavku (netipičnu za Andrića!) da „nikakvog boljitka ne može da bude dok se ova zemlja ne oslobodi turske sile i dok tursku vlast ne zameni kršćanska“⁴⁶. No ne vidi se iz fratarskoga motrišta da će to brzo biti te, dok je tako, „narod, s obzirom na prilike u kojima se nalazi, može da živi i postoji samo ovakav kakav je, ako ne želi da se odrodi, izmetne, propadne“⁴⁷.

Općenito, dionice s fratrima – akterima narativnoga toka i razvoja fabule – dobrim je dijelom na tragu onoga što je narod (hrvatski) općenito mislio i može se upravo po tome povezati s pojmom predajnoga.

Predajno je na svoj način pokazano, dakako u znatno manjoj mjeri, i među pravoslavnim stanovnicima, također onako kako ga je vidjelo njihovo svećenstvo.

Predajno je, ali u nešto većoj mjeri i još bolje elaborirano, i židovsko viđenje tadanje situacije. Inače je u ovoj knjizi vrlo zanimljiv Andrićev prikaz snalaženja Židova u svim mogućim situacijama.

5. Gnomsko, poslovično i anegdotsko u djelu

Sva tri ova žanrovska pojma iznimno su vidljiva u djelu i Andrić ih je opravdano i funkcionalno uporabljivao kad god je za to bilo potrebe. Čini se da je ipak uspješnije formulirao i više rabio vlastitu dosjetku (aforizam, gnomu) nego narodnu mudrost (poslovicu). No svoje je mudre izreke/aforizme formulirao i po narodnoj paremiološkoj praksi, sa snažnom oznakom iskustvenoga. U pravilu njegove gnome proizlaze iz iskustva, vlastitoga intelektualiziranog iskustva i vlastitoga motrenja kontekstualnih okolnosti gdje će se pojaviti takva formulacija. Narodna poslovice rabi kolektivno (narodno) dugovječno iskustvo.

Evo tridesetak Andrićevih mudrosnica, razasutih po cijelome djelu:

- „Ničija nije do zore gorila, pa neće ni tvoja!“⁴⁸
- „Pas laje a karavana prolazi.“⁴⁹

46 *Isto*, str. 296.

47 *Isto*, str. 298.

48 *Isto*, str. 12.

49 *Isto*, str. 39.

- „znaš kako se kaže: svi smo mrtvi, samo se redom sahranjujemo“⁵⁰
- „marljivost [...] oduvek je bila uteha nedarovitih pisaca i nesreća umetnosti“⁵¹
- „onaj koji ide u Tursku na službu treba da ima stražnjicu od čelika“⁵²
- „Da Rota nije tako oštro i potpuno prekinuo svaku vezu sa životom iz svoga detinjstva, on bi se možda setio jedne mediteranske poslovice, koju je, kao dete, često čuo u porodičnim razgovorima: *Chi vuol fare la sua rovina prende la moglie levantina* (Ko hoće sebe upropastiti, taj uzima ženu sa Levanta)“⁵³
- „...jer s godinama nas napuštaju čak i ona zadovoljstva koja nam daju naši pređi“⁵⁴
- „...novac još jedina stvar koja čoveka može bar donekle da uzdi-gne, spase i zaštititi“⁵⁵
- „od vike nije nikad nikom ništa bilo“⁵⁶
- „Turci se boje samo onoga ko se ne boji i zaziru jedino od jačega od sebe“⁵⁷
- „samo se nebu koje je nad nama ne može ništa ni prišiti ni odparati“⁵⁸
- „Dobrota je u ovom svetu golo siročće“⁵⁹
- „bolest je druga, teža polovina života“⁶⁰
- „ko je duga veka, taj nadživi sve pa i svoje zasluge“⁶¹

50 *Isto*, str. 59.

51 *Isto*, str. 95.

52 *Isto*, str. 101.

53 *Isto*, str. 135.

54 *Isto*, str. 137.

55 *Isto*, str. 138.

56 *Isto*, str. 189.

57 *Isto*, str. 194.

58 *Isto*, str. 201.

59 *Isto*, str. 233.

60 *Isto*, str. 262.

61 *Isto*, str. 279.

- „ljudi ima svakakvih, a carski ugled je jedan“⁶²
- (za poturčenika): „čovjek je bio takav da njegovim turčenjem nit hrišćanska vera mnogo gubi nit turska šta dobija“⁶³
- „pravi porodični život [...] zavisi od žene“⁶⁴
- „hronika srećnih i mirnih godina je kratka“⁶⁵
- „Ali, prokletstvo i jeste u tome šta razgovora i saveta ima uvek, osim onda kada nam je to najpotrebnije“⁶⁶
- „tri Bosanca ne možeš zajedno sastaviti da se ne posvađaju ko je prvi (već, poslednji nije ni jedan, to se zna)“⁶⁷
- „Uostalom, ta Srbija ne zaslužuje da se o njoj toliko govori“⁶⁸
- „Bog je jedan. On zna meru“⁶⁹
- „U stvari, on [Davit] je tražio ono što se ne nalazi ni u životu ni u knjigama: nekog saučesnog i duševnog prijatelja, koji sve hoće da sasluša i sve može da razume, sa kojim bi se iskreno porazgovaralo i koji bi mu na sva pitanja jasno i otvoreno odgovorio. [...] Ali takav prijatelj nije dolazio. On ne dolazi nikad. Umesto njega nailazili su samo čudni i neželjeni gosti.“⁷⁰
- „orijentalaska pažnja od koje se čoveku koža ježi“⁷¹
- „Sa kim se Osmanlije tako pažljivo ophode, taj je ili mrtav ili najnesrećniji među ljudima.“⁷²
- „Teror kao sredstvo vladanja brzo otupi“⁷³

62 *Isto*, str. 355.

63 *N. mj.* U svojim je *Sveskama* („Zelena II“, koja počinje 18. XII. 1963.), napisao: „Nikad čovjek ne zna u kojoj će vjeri umrijeti“, citirajući „nar. Reč u Bosni“, str. 194.

64 I. ANDRIĆ, *Travnička hronika*, str. 375.

65 *Isto*, str. 385.

66 *Isto*, str. 411.

67 *Isto*, str. 412.

68 *Isto*, str. 413.

69 *Isto*, str. 439.

70 *Isto*, str. 443.

71 *Isto*, str. 455.

72 *N. mj.*

73 *Isto*, str. 505.

Anegdotsko se može provjeriti u desetcima malih potpuno oblikovanih prič(ic)a iz života, samostalnih i tek djelomice ovisnih o surječju. Takve male cjelovite priče pune su značenja i svega tradicijskoga, posebice aforističkoga/poslovičnoga.

Samo dvije: prva, nakon silne pomorije što su je učinili Travničani dok tu nije bilo paše:

Nad Travnikom se sklapa tišina, teška i ujednačena, kao da nikada nije ni remećena.

Smirivanje je ubrzao i povratak Sulejman-paše Skopljaka. Odmah se osetilo prisustvo njegove reči i njegove vešte ruke.

Čim je došao, Sulejman-paša je sazvao najuglednije čaršilije da ih pita šta se ovo napravilo od mirne varoši i mirnog sveta. Stajao je pred njima onako jednostavno odeven i omršao, kako se vratio sa ratišta, visok, vitkih i isturenih rebara kao u dobrog hrta, plavih velikih očiju, i ispitivao ih i karao kao decu. Taj čovek, koji je proveo šest nedjelja na stvarnom ratištu i sada dve nedelje na svojim imanjima na Kupresu, gledao ih je strogo onako blede i izmučene, naglo otrežnjene, i pitao ih oštro otkad je to čaršija uzela na sebe da sudi i izvršava presude, ko im je dao to pravo, i gde im je bila pamet za posljednjih desetak dana.

- Kaže se, raja se odmetnula, raja je neposlušna i nevaljala. Jeste. Ali treba znati da raja ne diše svojom dušom, nego sluša dah gospodara. To vi dobro znate. Uvijek se gospoda prvo iskvare, a raja samo prihvati. A kad se jednom raja otme i pohasi, idi slobodno pa traži drugu, jer od te nema više ništa.

Sulejman-paša je govorio kao čovek koji je do juče gledao mučne i ozbiljne stvari o kojima oni sa svojim uskim travničkim vidikom i ne slute, i koje im treba objasniti ukoliko je to moguće.

- Nama je Bog, slava mu i čast, dao dvije stvari: da imamo zemlju i da dijelimo pravdu. E, sad, ti podvij noge na šiljtetu a pusti neke poturice i golaće da sude, pa se ne brini kako će ti se kmeti pobuniti. Kmetovo je da radi a agino da ga pazi, jer i travka treba i rosu i kosu. Ne ide jedno bez drugog. Vidiš me (obraćao se najbližem do sebe, ne bez gordosti), pedeset i pet mi je godina punih, pa ja i danas do ručka obigravam sve čitluke oko Bugojna. Ama, u mene nema rđava i neposlušna kmeta.

I zaista, njegov dugački vrat i njegove žilave ruke bili su opaljeni suncem i grubi kao u nadničara.

Niko nije umeo da mu odgovori, samo je svak gledao da mu se što pre ukloni ispred očiju, da zaboravi što je bilo i da sam bude zaboravljen.⁷⁴

74 *Isto*, str. 353. – 354.

Ova je anegdotska priča iz svakodnevnoga života, mjesna, ali se može odnositi na bilo koje područje gdje se moćnici brutalno odnose prema svojim podređenima.

Andrić je poznao i povijesne predaje o životu u Travniku, a u djelu ih je oblikovao na način anegdota. Predajno načinom pripovijedanja postaje anegdotsko, kao u prigodi kad je jednu (a pričao ju je učeni Kolonja znatizeljnomu Defoseu) anegdotizirao i posve opravdano ukomponirao u djelo:

Kad prođete čeršiju, zadržite se kod Jeni džamije: Oko celog zemljišta je visok zid. Unutra, pod ogromnim drvećem, grobovi za koje niko više ne zna čiji su. Za tu džamiju se zna u narodu da je nekad, pre dolaska Turaka, bila crkva Svete Katarine.⁷⁵ I narod veruje da i sada u jednom uglu postoji sakristija koju niko nikakvom silom ne može da otvori. A kad pogledate malo bolje kamenje u tom starinskom zidu, videćete da ono potiče od rimskih ruševina i nadgrobnih spomenika. I na kamenu koji leži uzidan u toj džamijskoj ogradi vi možete lepo pročitati mirna i pravilna rimska slova nekog izlomljenog teksta „Marco Flavio...optimo...“ A duboko ispod toga, u nevidljivim temeljima leže veliki blokovi crvenog granita, ostaci jednoga mnogo starijeg kulta, negdašnjeg svetišta boga Mitre. Na jednom od tih kamenova ima nejasan reljef na kome se razabire kako mladi bog svetlosti ubija u trku snažnog vepra. I ko zna šta se još krije u dubini, ispod tih temelja. Ko zna čiji su tamo napori sahranjeni i kakvi tragovi zauvek izbrisani. I to je samo na jednom malom perčetu zemlje, u ovoj zabačenoj varošici. A gde su sva ostala bezbrojna velika naselja širom sveta?⁷⁶

Ova je predaja plod autorova razmišljanja mjesne povijesti i mijena kroz koje prolazi gotovo svako mjesto. Sugovornici su pomno motrili te kamene ostatke koji su glasnije govorili od bilo kakva mjesnog pripovjedača, tipskoga za određeno mjesto, koji u pravilu nosi smisao i vrijednost anegdote.

75 Bilo je očito mnogo crkava posvećenih sv. Katarini, što je nedvojbeno vezano i za kraljicu Katarinu. Ovu poznatu bosansku kraljicu Andrić više puta invocira, pa je tako u svojim *Sveskama* („Zelena II“, str. 197.) napisao: “U Varešu su mi pričali da je kraljica Katarina, bežeći pred turcima iz Bosne, rekla da joj je najviše žao: pšenice sa Lješnice, ribe iz Bukovice, i vode Radakovice.”

76 I. ANDRIĆ, *Travnička hronika*, str. 332. – 333.

Život je sam po sebi nudio anegdotske likove. Andrić ih je nalazio svugdje, a po potrebi i sam stvarao. To se ponajprije odnosi na one koji nude kakvo povijesno pamćenje. Usto Andrić je ljubitelj svega što se narativizira, što se priča. U tom su mu smislu bili zanimljivi i oni koji imaju bujnu maštu, ponekad potpomognuti alkoholom. Takvi su znali konstruirati priču/pričanje.⁷⁷ Jedan od takvih, u društvu istih/sličnih koji vole pričanje, „varao sam sebe velikim rečima, smelim pričama i sujetnim maštanjima [...] To su razgovori i pevanja ljudi otrovanih pićem. Oni im nadomeštaju rad i pokret od kojih su davno odvikli. U tim razgovorima oni putuju, doživljavaju podvige, ostvaruju želje koje na drugi način neće moći nikad zadovoljiti, gledaju neviđeno i slušaju nečuveno, nadimaju se, rastu, uživaju u sopstvenoj veličini, dižu se, lete kao krilati, bivaju sve ono šta nikad neće biti i kakvi nikad nisu mogli da budu, imaju ono čega nikad nema i šta samo rakija može da dâ, za trenutak onima koji joj se potpuno predaju.“⁷⁸

6. Neke stilske oznake djela

Frazeološko obilje posebna je vrsnoća Andrićeva govora i stila. Samo dvije: kad je htio obilježiti razgovore (nepovjerljive), naveo je: „Dugo bi izlišno bilo pričati redom te *konzulske bure u čaši vode*.“⁷⁹ Da ih ipak nekako okarakterizira, navodi: „...klevetali su jedan drugoga i ogovarali se *kao zavađene žene*“⁸⁰. Takvih je obilno u djelu, a fraze, minijaturne forme, tako uspješno mogu karakterizirati likove.

U ovome bi djelu lako bilo izvršiti stilsku/stilističku raščlambu, posebice glede figurativna govora. Mnogobrojne su figure (posebice */us/poredba* i nizovi iznimno profilirana slikovita govora), kao „kad je [Davana] od jednog čaršilije hteo silom da čuje koji će mu konzul biti miliji,

77 Glasovit je njegov govor o *priči i pričaocima* u prigodi primanja Nobelove nagrade. Kad mu je 10. prosinca 1961. dr. Andrea Esterling, član Švedske akademije, uručivao nagradu, rekao je: „Na diplomi Vaše nagrade napisano je da vam se Nobelova nagrada predaje *za epsku snagu kojom ste Vi oblikovali motive i sudbine iz povijesti vaše zemlje*...“. Oblikovane su sudbine pričane...

78 I. ANDRIĆ, *Travnička hronika*, str. 403.

79 *Isto*, str. 116.

80 *Isto*, str. 117.

francuski ili austrijski, ovaj mu je mirno odgovorio da su oba jednaka: jedno šarov, drugo garov. Ono pas a ovo mu brat.“⁸¹

Prisutna je i obilna metaforizacija, gotovo lirske provenijencije, posebice uz imenice „čežnja“, „ljepota“, „ljubav“. Na mnogim bi se mjestima njegov izričaj, kontekstualno, mogao lirizirati. Tada bi i stilizacija: „sajnana lepota se plaća“⁸² dobila primjereno značenje.

Možda lakše nego bilo koji dio djela pokazala bi se vrsna karakterizacija likova (i opisom, i govorom, i međusobnom komunikacijom, i neverbalnim znacima komunikacije itd.).

Vrlo su snažni i odzvuci usmene književnosti u djelu, posebice epske provenijencije. Glas o ratu i ratovanju (za srpskih ustanaka) stalno odzvanja u djelu. A stotinama puta kaže da se o nečemu priča, ili, kako kaže priča, da se o tome i tome govori, ili da je glas o tome, ili da su kazali/kazivali itd. Vrijeme njegova romana nudilo je i tipičnoga junaka i antijunaka, upravo kao iz usmene epske pjesme. Takav bi mogao biti Napoleon po onome što se o njemu priča. Jednima je, koji o njemu slušaju pričanje, „zor-čovjek“, „ali da je sitan i malen, nemaš ga šta videti, [...] ali ima veliko srce [...] i (kažu) ni sablje ni puške nema pri sebi. Samo zadigne jaku a nabije škrljak na oči pa jurne pred vojskom, i *sve živo ruši*, i iz očiju mu vatra sijeва, a niti ga sablja siječe nit ga zrno bije.“⁸³ Kasnije, kad su okolnosti postale drukčije, još teže, pretvaraju ga u antijunaka. Štoviše, tada je uopće svemu bio kriv „Bonapartin rat“:

Kao toliko puta u istoriji, svet je od svoga krvnika načinio žrtvu koja će morati na svojim plećima da nosi svačije grehe i prestupe. I sve je veći bivao broj onih koji su, a da ni sami ne znaju zašto, počeli da gledaju olakšanje i spas u porazu i nestanku toga Bunaparte o kome nisu ništa znali osim da je „postao zemlji težak“, jer svuda donosi rat, nemir, sku-poću, bolest i oskudicu.

Preko, u austrijskim zemljama, gdje je svet grcao pod teretom poreza i novčanih kriza, vojne dužnosti i krvavih gubitaka na ratištima, Bunaparta je već ušao u pesmu i priču kao uzrok svemu tome i smetnja ličnoj sreći svakog pojedinca. Po Slavoniji su pousele udavače pevale:

O, Francuzu, care siloviti!

81 *Isto*, str. 108.

82 *Isto*, str. 218.

83 *Isto*, str. 406.

*Puštaj momke, ostaše devojke;
Potrunuše gunje i jabuke
I košulje zlatom navezene.*⁸⁴

Ta pesma je prešla Savu, pevala se po Bosni⁸⁵ i doprla do Travnika.⁸⁶

Vežu s epskom usmenom pjesmom treba vidjeti i u ratničkim običajima da pobjednici pobijedene masakriraju. Tako je vezir, nakon jednoga pobjedničkog pohoda u Srbiji, „uništio najjači i najbolje uređeni srpski odred koji su ‘ruski oficiri’ obučavali i predvodili“ i pred vijećem uglednih travničkih Turaka i obojicom konzula „na asuru počеше da si-paju odsečene ljudske uši i noseve u znatnoj množini, neopisivu masu ubogog ljudskog mesa, usoljenu i pocrnelu od usirene krvi. [...] Iz krošanja i arara povadiše neke šešire, opasače i fišeklije [...], a iz džakova crvene i žučkaste barjake, uske i opervažane zlatom, sa slikom svetitelja u sredini. To su bili trofeji pobjede nad srpskom ustaničkom vojskom ‘koju su Rusi organizovali i predvodili’. Neko nevidljiv, iz prikrajka, reče dubokim molitvenim glasom: ‘Bog je blagoslovio islamsko oružje!’ svi prisutni Turci odgovoriše nerazumljivim mumljanjem.“⁸⁷

I drugdje su Turci s veseljem primili ili pričanje ili stvarne scene mučenja, jednom uz „klicanje mase“, kad je kao „nerazumna rulja“⁸⁸ pratila scenu „nabijanja na kolac“⁸⁹, odnosno još više u dehumaniziranoj sceni, po noći „psi zaskakuju uz kolac i trgaju komade mesa sa osečenih glava“⁹⁰.

Nisu, naravno, svi Turci takvi, niti su češće prisutni takvi trofeji, ali su više puta pobijedenima „glave nataknete na kolje“⁹¹, i kad je atmosfera

84 Donosi Andrić još jednom nekoliko stihova sevdalinke koje uz glazbalo (tamburu) pjeva Ljulj-hodža: „Bolovala dilber Naza, / jedinica u majke/ ... /Bolovala tri godiine...“ I. ANDRIĆ, *Travnička hronika*, str. 407. – 408.

85 U skladu sa zakonitostima usmenoknjiževne komunikacije neki se motiv lako producira u drugim sredinama, kao varijanta, i pokretan putuje od mjesta do mjesta. To je obilježje i poslovice, i pjesme, i priče.

86 I. ANDRIĆ, *Travnička hronika*, str. 459. – 460.

87 *Isto*, str. 237.

88 *Isto*, str. 342.

89 *Isto*, str. 343.

90 *N. mj.*

91 *Isto*, str. 476.

puna smrtnoga *straha*⁹², kada su stranci – gotovo tipski – zaključivali da je vezir „jedan od onih potpuno neukih sirovih i krvavih osmanlijskih upravljača o kojima je dosada znao samo iz knjiga i pričanja“⁹³. Objektivnosti radi, Andrić je pri svršetku svoga djela, kad su se ispremiješali različiti glasovi, travničkim Turcima dao drugo mjesto jer „begovi i čaršijski ljudi ne bi bili ono što su – *travnička gospoda* – kad bi se iskreno i glasno obradovali ma čemu, pa čak i pobedi turskog oružja. [...] Uostalom, čuli su oni u svom dugom životu mnogo telala i mnogo pobjeda, pa ipak niko od njih ne pamti da je ijedna nova godina bila bolja od one koja je prošla.“⁹⁴

Veliku ulogu ima i Andrićeva grafostilistika, primjerice uloga onoga što stavlja u zagrade (iznimno mnogo značenja), ali to je izvan ovoga naslova.

Tako je Andrić oblikovao svoje „predajno“ u ovome romanu, inače iznimno duboko i smisleno fundiranome, koji je postavio mnoga pitanja i (neke) odgovore.

Možda bi se na svršetku mogla primijeniti njegova misao iz njegovih bilježnica, odnosno „Zelene knjige“: „Čim se javi pitanje o smislu, poretku i cilju, čovek počinje da ‘gubi visinu’ i – pada.“⁹⁵

Izvori i literatura

- ANDRIĆ, IVO, *Travnička hronika*, Sabrana djela Ive Andrića, knjiga druga, Svjetlost – Sarajevo, Prosveta – Beograd, 1989.
- ANDRIĆ, IVO, *Sveske*, Sabrana djela, XVII, Sarajevo, 1981.
- FORTIS, ALBERTO, *Viaggio in Dalmazia dell'abate Alberto fortis*, Venezia, 1774. (hrvatski prijevod: *Put po Dalmaciji*, preveo Mate Maras, priredio Josip Bratulić, Globus, Zagreb, 1984.)

92 Tada se „u čaršiji govorilo da i ‘mišja rupa vredi hiljadu dukata’“. *Isto*, str. 475.

93 *Isto*, str. 475.

94 *Isto*, str. 489.

95 I. ANDRIĆ, *Sveske*, sabrana djela, XVII, Sarajevo, 1981., str. 167.